

Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt

W kręgu zagadnień ekofilozoficznych

*Moim Najbliższym — mężowi Zdzisławowi, córce Kseni i bu-
terierowi Harry'emu — wszyscy oni cierpliwie znosili moje roz-
mowy z komputerem podczas pisania tej książki. Ludzie rozumieli,
pies — nie, dlatego bardziej cierpiał.*

Kochanej Mamie — wybaczyć, że miałam dla Ciebie tak mało czasu.

NR 3017

Justyna Tymieniecka-Suchanek

Literatura rosyjska

wobec upodmiotowienia zwierząt

W kręgu zagadnień ekofilozoficznych

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2013

Redaktor serii: Historia Literatur Słowiańskich
Bożena Tokarz

Recenzent
Halina Chałacińska

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Jeżeli o sprawach etyki i moralności będziemy mówili językiem sprzed Freuda, Bretona, Buñuela, będziemy mówić przeciw doświadczeniu naszego pokolenia.

Jerzy Nowosielski: *Mysli*

Potrzebne jest nam inne, mądrzejsze i może bardziej mistyczne, pojmowanie zwierząt. Dobrotliwie spoglądamy na nie z góry, użalamy się nad ich tragicznym losem, który przeznaczył im postać dalece niższą od naszej. I tu się mylimy. Albowiem człowiek nie powinien oceniać zwierząt swoją miarą. Skończone i całkowite poruszają się w świecie starszym od naszego; obdarzone przedłużeniami zmysłów, które my dawno już utraciliśmy albo jakich nigdy nie osiągnęliśmy: żyją podług głosów, których nigdy nie usłyszymy. Nie są one ani naszymi braćmi, ani poddanymi, to inne społeczności wraz z nami schwywane w sieć życia i czasu, współwięźniowie wspaniałości i mozołu ziemi.

Henry Beston: *Dom na krawędzi*

Wprowadzenie

Prawdziwa dobroć człowieka może się wyrazić w sposób absolutnie czysty i wolny tylko w stosunku do tego, kto nie reprezentuje żadnej siły. Prawdziwa moralna próba ludzkości, najbardziej podstawowa (leżąca tak głęboko, że wymyka się naszemu wzrokowi) polega na stosunku człowieka do tych, którzy są wydani na jego łaskę i niełaskę: do zwierząt¹.

Milan Kundera: *Nieznosna lekkość bytu*

Prezentowana monografia dotyczy przede wszystkim problematyki ekofilozoficznej², rozważanej na wybranych przykładach z literatury

¹ M. KUNDERA: *Nieznosna lekkość bytu*. Tłum. A. HOLLAND. Warszawa 1996, s. 215–216.

² Ekofilozofia — nowa nauka filozoficzna o środowisku — doczekała się już wielu definicji, mimo że termin ten „wszedł oficjalnie do słownika filozoficznego na VI Zjeździe Filozofii Polskiej w 1995 roku w Toruniu”. Józef M. Dołęga podaje kilkanaście sposobów konceptualizowania ekofilozofii rozumianej jako: filozofia ekologii, ekologia humanistyczna, ekologia człowieka, ekologia głęboka, filozofia ekologiczna, ekozofia T, filozofia kryzysu ekologicznego, nurt systemowo-informacyjny ekorozwoju, ekologia uniwersalistyczna, praktyczna filozofia przyrody i in. J.M. DOŁĘGA: *Ekofilozofia — nauka XXI wieku*. „Problemy Ekorozwoju” 2006, nr 1, s. 17. „Eko-filozofia” została zarezerwowana wyłącznie dla systemu filozoficznego Henryka Skolimowskiego, ale zapis ten nie jest konsekwentnie przestrzegany, z kolei „ekozofia T” — dla Arne Naessa (i jego ekologii głębokiej), który ów skrócony termin wprowadził, przyjmując, że może istnieć wiele ekozofii o charakterze zindywidualizowanego poglądu / pomysłu / teorii dotyczących Natury (każdy człowiek ma prawo rozwijać własną ekozofię dotyczącą harmonijnej relacji między nim a przyrodą). Por. *Słownik bioetyki, biopolityki i ekofilozofii*. Red. M. CISEK. Warszawa 2008, s. 69, s. 78. Na gruncie rosyjskim termin „ekozofia” — użyty po raz pierwszy przez Władimira Sołowjowa — oznacza m.in. kierunek w filozofii rosyjskiego kosmizmu. Zob. <http://ecosophiya.ru/main/part/5-406-450-0> [data dostępu: 30.01.2013]. W niniejszej pracy konsekwentnie stosuję termin „ekofilozofia”, ale w odniesieniu do koncepcji A. Naessa, W. Sołowjowa lub innego, zwłaszcza rosyjskiego, badacza z kręgu kosmizmu, ujmowanego na granicy ezoteryki / psychologii / ekologii / religii, będącego przedstawicielem bardzo osobistej teorii obcowania z przyrodą, powinno być stosowane słowo „ekozofia” zgodnie z definicją: „Экософия — одно из направлений в современном экологическом сознании, рассматривающее отношение человека к природе в интимно-личностном, этическом, эстетическом, религиозном аспектах”. Zob. *Философия. Словарь по обществознанию*. Ред. Ю.Ю. ПЕТРУНИН, М.И. ПАНОВ. 2006. <http://terme.ru/dictionary/909/word/yekosofija> [data dostępu: 30.01.2013]. W języku rosyjskim terminowi „ekozofia” przypisuje się szerszy

rosyjskiej ostatnich dwóch stuleci. Zagadnienie to, jak dotąd, jest ciągle nieobecne we współczesnej rusycystyce, zarówno polskiej, jak i europejskiej. Zastosowana w rozprawie metodologia powoduje, że przenikają się w niej komparatystyczne (wzajemne) dyskursy: naukowy (teoretyczno-publicystyczny) i artystyczny jako dwa rodzaje poznania w odniesieniu do tematu monografii. Pierwszy wiąże się z ekofilozofią³ — mówiąc o niej, mam na myśli podejmowanie, poszukiwanie, analizowanie i interpretowanie zagadnień „filozoficznych dotyczących relacji i interakcji między człowiekiem a przyrodą”⁴ ożywioną⁵, a więc reprezentowaną głównie przez różne zwierzęta, z uwzględnieniem oceny i kwalifikacji moralnej ludzkich czynów wynikających z owych relacji (ekoetyka). Celem takich rozważań — stanowiących drugi dyskurs — jest określenie i zrozumienie jakości ludzkiego bycia i współżycia z przedstawicielami innych gatunków na przykładzie niejednorodnych, zróżnicowanych, genologicznie i stylistycznie, starannie wyselekcjonowanych utworów literackich (traktowanych zarówno kompleksowo, jak i fragmentarycznie) oraz artykułów publicystycznych. Dążyłam tu do wygenerowania z bardzo bogatego materiału literackiego zawartości treściowej, dotyczącej zwierzęcego losu uzależnionego od dobrej / złej woli człowieka, adekwatnej zatem do deskrypcji dowodowej i kontekstualnej. Taki aspekt badawczego postępowania merytoryczno-metodologicznego z zastosowaniem pozaliteraturoznawczych dziedzin został podporządkowany wytyczeniu i wyeksplikowaniu drogi, jaką pokonała literatura rosyjska od reifikacji do upodmiotowienia zwierząt.

Jeszcze do niedawna los zwierząt znajdował się poza uniwersum moralnym człowieka, a teraz, tj. w ostatnich trzech dekadach, stał się na tyle

wachlarz znaczeniowy. Por. В. ЗОРИН: *Евразийская мудрость от а до Я. Толковый словарь*. <http://terme.ru/dictionary/470/word/yekosofija> [data dostępu: 30.01.2013]. Do definiowania terminu „ekozofia” i jego odmiennego kontekstu we współczesnym języku rosyjskim powracam w rozdziale pierwszym.

³ Zob. *Słownik bioetyki...*, s. 68–69.

⁴ Z. HULL: *Ekofilozofia i etyka środowiskowa — czy etyka środowiskowa jest częścią ekofilozofii?* W: *Etyka wobec współczesnych dylematów*. Red. K. KALKA, A. PAPUZIŃSKI. Bydgoszcz 2006, s. 309.

⁵ Jeśli potraktujemy filozofię przyrody w ujęciu arystotelesowsko-tomistycznym, to okaże się, że ekofilozofia jest jedynie częścią tej filozofii, która dzieli się na trzy gałęzie: filozofię środowiska społeczno-przyrodniczego (ekofilozofię), filozofię przyrody nieożywionej (kosmofilozofię) i ożywionej (biofilozofię). Zob. J.M. DOŁĘGA: *Ekofilozofia...*, s. 19. Ponieważ niniejsza rozprawa jest poświęcona literaturze rosyjskiej i oscyluje wokół moralnej odpowiedzialności / nieodpowiedzialności w relacjach człowiek — zwierzę, buduję w niej wieloaspektową bazę etyczną, korzystając z różnych orientacji i koncepcji ekofilozoficznych. Wybieram z nich te myśli i wątki, które są adekwatne do potrzeb bieżących rozważań i podkreślają ich nośność znaczeniową. Pokonanie kłopotów terminologicznych, potęgowanych wieloznacznością słowa „ekofilozofia” na gruncie filozoficznym, wykracza poza ramy niniejszych rozważań.

istotnym problemem, że wielu etyków przystąpiło do zweryfikowania i zredefiniowania statusu zwierzęcia w filozofii. Kenneth Goodpaster twierdzi, że „już bycie żywym (zdolność do życia) stanowi podstawę włączenia danej istoty do uniwersum moralnego”⁶, które zawsze było hermetycznie zamknięte przed zwierzętami. Dlaczego wreszcie wpuszczono do niego inne gatunki, skoro tak silnie w zachodniej antropologii zakorzeniła się i utrwaliła wizja moralnego prymatu człowieka nad zwierzęciem? Odpowiedź na to pytanie jest bardzo interesującą kwestią socjologiczną⁷.

Pomysł niniejszej monografii zrodził się dawno, a zapoczątkowały go moje fascynacje zachowaniem zwierząt, ich psychiką i obyczajami, skupione wokół nowoczesnej etologii, co zaprowadziło mnie do intensywnie rozwijającej się w ostatnim czasie ekofilozofii i ekoetyki, których idee zaczęłam rozpowszechniać na obszarze zawodowych zainteresowań literaturoznawczych⁸. Projekt rozprawy stanowi skromną próbę zmierzenia się z zagadnieniem tyleż pasjonującym, co trudnym. Poświęcona jest ona bowiem zmianom w postrzeganiu zwierząt w kulturze europejskiej, powiązanych z procesem doskonalenia samoświadomości człowieka zachodzącym w XIX i XX wieku, przy jednoczesnym ukazaniu, jak literatura projektuje, aktualizuje te przemiany, wpływa na ich pogłębienie, kontekstualność i procesualność. Interesują mnie: relacja człowiek — zwierzę w jej wielowymiarowym ujęciu etycznym, najważniejsze tendencje rozwojowe owego zjawiska w prozie i poezji rosyjskiej (z przywoływaniem utworów z innych obszarów literackich i kulturowych) w kontekście ekofilozofii z nawiązaniem do

⁶ K. GOODPASTER: *On Being Moral Considerable*. W: *Environmental Philosophy. From Animal Rights to Radical Ecology*. New Jersey 1995, s. 56. Cyt. za: J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samoświadomości gatunkowej. Dzieje prób zdefiniowania relacji człowiek — zwierzę*. Lublin 2008, s. 367.

⁷ Zdaniem Dariusza Liszewskiego problem moralnej oceny stosunku człowieka do zwierząt wkroczył do etyki dwiema drogami: pierwsza dotyczy dążenia do zwiększenia wydajności ekonomicznej, która wszelkich praktyk gospodarczych nie poddaje ocenie moralnej, lecz zasadom racjonalności rynkowej i technicznej, natomiast druga wiąże się z intensywnym rozwojem badań nad świadomością zwierząt w latach 90. XX wieku. D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt należy do etyki środowiskowej*. W: *Etyka wobec współczesnych dylematów...*, s. 319—321.

⁸ Fragmenty monografii zostały opublikowane w następujących artykułach: *Zwierzę jako podmiot. Próba rekonesansu badawczego z omówieniem „Lwa świętego Hieronima” Zofii Kossak*. W: *Z dziejów podmiotu i podmiotowości w literaturach słowiańskich XX wieku*. Red. B. CZAPIK-LITYŃSKA, M. BUCZEK. Katowice 2005, s. 151—167; *Czy koń ma świadomość, czyli „Smaragd” Aleksandra Kuprina. W kregu wątków ekofilozoficznych*. W: *Literatury wschodniosłowiańskie w kregu europejskich idei estetyczno-filozoficznych*. Red. A. WIECZOREK. Opole 2007, s. 97—106; *Egzystencja zwierzęcia — (nie)rzeczy. „Bystronogi” Lwa Tołstoja w ujęciu ekozoficznym*. W: *Tekst — rzecz — egzystencja w literaturach słowiańskich*. Red. B. STEMPCZYŃSKA, J. TYMIENIECKA-SUCHANEK. Katowice 2009, s. 41—54; *Kiedy zwierzę umiera... Uwagi na marginesie wybranych „Opowiadań kołymskich” Warłama Szatalowa*. W: *Szkice opisowe i komparatywne. Literatura i język*. Red. M. MICHALSKA-SUCHANEK. Gliwice 2010, s. 105—114.

socjologii, etologii, ekoetyki i filozofii praw zwierząt. Stosunek człowieka do zwierząt w literaturze rosyjskiej rozpatruję w szerokim wymiarze wielopłaszczyznowych relacji ujawniających się na różnych poziomach: bohater – zwierzę, narrator – zwierzę, pisarz – zwierzę, czytelnik – zwierzę. W przypadku tej ostatniej relacji mam na myśli fakt, że pisarze stosują wszelkie właściwe literaturze środki perswazyjne i retoryczne, by zmusić potencjalnego odbiorcę do refleksji nad sensem i (nie-)zasadnością cierpienia zadawanego zwierzętom w różnych okolicznościach. Wśród odbiorców zawsze znajdują się czytelnicy, którzy dostrzegą, że są zjawiska pozornie uznane za moralny węzeł gordyjski (np. ocena doświadczeń medycznych z użyciem zwierząt dla dobra ludzkości nie w aspekcie dylematu: potrzeba chwili czy wyższa konieczność, lecz wdrażania badań alternatywnych), zanegują konkretne działania (np. *finning*), zastanowią się poważnie nad istotą ludzko-zwierzęcych relacji w aspekcie etycznym i wypracują własny punkt widzenia w tej kwestii oraz zaczną stawiać pytania w rodzaju: Czy człowiek ma moralne prawo zabijać i narażać zwierzęta na ból i cierpienie? Ponadto, dla rusycysty szczególnie fascynujące jest obserwowanie, jak literatura rosyjska artykułuje *explicite*, a także *implicite* trud przebijania się prekursorskich pierwiastków współczesnej myśli ekoetycznej przez pancerz narodowej mentalności, obyczajowości i systemów prawnych w ciągu trzech odmiennych epok historycznych (w czasach carskich, sowieckich, postsowieckich), stając się równocześnie główną siłą napędową tego procesu.

Niniejsza rozprawa jest w polskiej rusycystyce pierwszą próbą wpisania się w kontekst studiów zwanych „trzecią kulturą” (termin Johna Brockmana), współtworzoną przez najróżniejsze dyscypliny nauk przyrodniczych, ścisłych oraz humanistycznych. Do ich burzliwego rozwoju w świecie zachodnim przyczynił się wykład Charlesa P. Snowa z końca lat 50. Ch.P. Snow wyodrębnił dwie kultury: kulturę intelektualistów o literackiej proveniencji i kulturę przyrodznawców⁹, a następnie opisał ich postępujący rozłam: tradycyjnej humanistyki — *humanities*, i nauk matematyczno-przyrodniczych — *science*. Postawy reprezentantów tych kultur są tak różne, że nie potrafią oni znaleźć porozumienia ani na poziomie intelektualnym, ani na poziomie emocjonalnym. Natomiast obecnie humanistyka i nauki ścisłe zaczynają tworzyć jeden wspólny nurt — trzecią kulturę. Jej przedstawiciele łączą w swoim dorobku syntetycznie różne dyscypliny wiedzy w zależności od bieżących potrzeb. Zdaniem J. Brockmana w humanistyce, której reprezentanci prowadzą hermetyczne i peryferyjne spory, dawne pomysły i idee zostają jedynie przetworzone, podczas gdy w naukach ścisłych i przyrodniczych stawiane są nowatorskie pytania, pojawiają się nowe informacje,

⁹ Ch.P. SNOW: *Dwie kultury*. Tłum. T. BASZNIAK. Warszawa 1999, s. 8.

a problemy ulegają przeformułowaniu¹⁰. Obecnie w trzecią kulturę — jak dowodzi pionier interdyscyplinarnej współpracy w nowoczesnej nauce — aktywnie włączają się reprezentanci dziedzin humanistycznych, którzy uważają, że pomysły należy weryfikować w zgodności z empirycznymi faktami, a wszystko, czym zajmuje się humanistyka (sztuka, filozofia, literatura, polityka, historia, nauki społeczne), powinno być analizowane z uwzględnieniem dorobku nauk ścisłych i przyrodniczych¹¹. Sądzę, że dobrym tego przykładem może być problem dotyczący zwierzęcia jako podmiotu, wiedza o podmiotowości znacznie bowiem wyprzedziła wiedzę przyrodniczą. Dziś dzięki osiągnięciom etologów i zoologów wiemy więcej o umysłach zwierząt, ich procesach myślowych.

Próba badawcza została poświęcona odzwierciedleniu w literaturze rosyjskiej ludzkich postaw wobec zwierząt. Jednocześnie chcę pokazać, że w utworach literackich zwierzę nie występuje wyłącznie jako maska, alegoria, symbol lub pretekst na rzecz eksplorowania szerokich implikacji tego kierunku myśli ludzkiej, który odrzuca zarówno przedmiotowy oraz czysto utylitarny stosunek do zwierząt, jak i czułościowy antropomorfizm, zastępując je myśleniem racjonalnym, naukowo uzasadnionym oraz płodnym i ontologicznie, i etycznie. W tym celu nie szukam raczej jałowego poznawczo statycznego opisu zjawiska i skatalogowania jego składowych problemów, ale genezy i dynamicznego kierunku procesu zmian. Poruszam problematykę opisując oraz interpretując w zależności od konkretnego ujęcia pisarskiego. Nie tylko odnalezienie odpowiedzi, ale nawet postawienie naukowo zasadnych pytań w tej materii wymaga ujęcia historycznego (wszelkie procesy intelektualne człowieka, by sięgnąć do truizmu, są uwarunkowane historycznie). Problemowe ujęcie opisywanego mechanizmu przemian albo zagubiłoby sens wyводу, zakłócając tok rozumowania, albo spowodowałoby konieczność ciągłych nawrotów, powtórzeń oraz wewnętrznych odsyłaczy, co mogłoby uczynić go całkowicie nieczytelnym, podczas gdy potraktowanie materiału literackiego z przeniesieniem akcentu na diachroniczny aspekt etyczny pozwala ujrzeć, że zwierzęta — ignorowane przez literaturoznawców, bo znajdujące się w utworach niejako w cieniu człowieka — dzięki zastosowanej optyce badawczej jakby stopniowo z cienia wychodzą. Pokazany proces wychodzenia Zwierzęcia z cienia Człowieka sprawia, że staje się ono wartością autoteliczną, czyli wartością samą w sobie, samoistną, wewnętrzną. Jednak prezentowana monografia, z pozoru traktująca wyłącznie o zwierzętach, poświęcona jest jednocześnie człowiekowi w tym sensie, że

¹⁰ *Nowy renesans. Granice nauki*. Red. J. BROCKMAN. Tłum. P.J. SZWAJECER, A. EICHLER. Warszawa 2005, s. 9–18.

¹¹ Na polskim gruncie takimi publikacjami są: *Człowiek-zwierzę, człowiek-maszyna*. Red. A. CELIŃSKA, K. FIDLER. Kraków 2005; J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*

staje się rozprawą o tym, kim jest / powinien być człowiek w stosunku do zwierząt.

Na ogół autorzy utworów literackich wnoszą do historii literatury wiele cennych spostrzeżeń na temat zwierząt jako wrażliwych i rozumnych istot. Obdarzają zwierzęcych bohaterów darem mowy i myślenia, głęboką refleksją filozoficzną oraz umiejętnością komentowania ludzkich zachowań i postaw. Dzieje się tak nie tylko dlatego, że z perspektywy świata zwierzęcego można z większym dystansem spojrzeć na ludzkie społeczeństwo, wyrazić opinie o ludziach z innego punktu widzenia (np. *Psie serce* Michała Bułhakowa, *Życie owadów* Wiktora Pielewina, *Wierny Rustan* Georgija Władimowa, *Wykład profesora Mmaa* Stefana Themersona) lub próbować odnaleźć analogie w zachowaniu ludzi i zwierząt (np. *Zając* Adolfa Dygasińskiego, *Szafot* Czingiza Ajtmatowa). Pisarze pragną skłonić czytelnika do głębszej zadumy nad losem zwierząt jako stworzeń od człowieka słabszych i zależnych. Zwłaszcza współcześni autorzy rosyjscy ukazują głębokie związki człowieka z przyrodą, m.in.: Konstantin Paustowski, Gawriła Trojepolski, Iwan Sokołow-Mikitow, Jurij Nagibin, Michaił Priszwin, Anatolij Kim. W wielu utworach nie ma jednak bezpośrednich odniesień do świata zwierzęcego, gdyż przyroda jest w nich postrzegana jako całość personifikująca najwyższą doskonałość i idealne piękno. Ład i harmonia natury, jej wieczne trwanie, misterium ciągłego odradzania i odnawiania zdają się przewycięzać tragizm ludzkiej egzystencji, są wyrazem afirmacji życia. Piękne i drobiazgowo opisy malowniczego krajobrazu oddają ten zachwyty. Ale nie o taką interpretację tutaj idzie.

Zachwycanie się urokami przyrody to estetyka, a estetyka nie pociąga właściwych implikacji etycznych, ponieważ „przyznanie naturze statusu kreatora jej własnego piękna dezaktywuje HS [*homo sapiens*], wyznaczając mu jedynie kontemplacyjno-pasywną rolę zewnętrznego konsumenta jakości estetycznie immanentnych zawartych w przyrodzie”¹². Człowiek jako obserwator piękna przyrody nie uczestniczy w nim jako organiczny komponent biosfery (denaturalizacja gatunku ludzkiego). Fenomeny estetyczne w przyrodzie (ubarwienie, kształty, zapachy, dźwięki, rytuały itd.) istnieją nie dla samego piękna, lecz będąc elementami globalnej bioróżnorodności, mają kluczowe znaczenie przystosowawcze. Fenomeny estetyczne są głównie fenomenami adaptacyjnymi. Próba zamiany „etyczności na estetyczność”, z jaką mamy do czynienia we współczesnych intelektualnych propozycjach kulturotwórczych, wywołuje sprzeciw Jana Wawrzyniaka, który pisze o moralnym kontrestetyzmie neonaturalizmu, polegającym na „metaakceptacji przyrody w całokształcie jej piękna i brzydoty [...] z racji

¹² J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej*. Poznań 2000, s. 148; szerzej o estetyce środowiskowej zob. s. 146–161.

moralnych, gdyż taka, jaką jest w swej naturalnie wyselekcjonowanej (teleonomicznej) estetyce barw, form i ruchów, stanowi środowisko samokon-
tynuacji życia”¹³. Opiewany w literaturze związek człowieka z przyrodą
oraz prawidłowe traktowanie zwierząt stanowią dwa odmienne problemy,
które nie zawsze oznaczają to samo. Innymi słowy, ukazywanie więzi czło-
wieka z przyrodą nie jest równoznaczne z obchodzeniem się ze zwierzętami
tak, jak na to zasługują. Przykładem może być twórczość Iwana Sokołowa-
-Mikitowa, który uchodzi za piewcę przyrody, a jednocześnie zachwyca się
polowaniem i głosem narratora, przyznaje, że do przepięknego królestwa
przyrody wprowadza go broń myśliwska jako „wierna towarzyszka” (zob.
Рассказы охотника). Utwory tego typu nie wyrażają idei biocentrycznych.
Nie można doszukiwać się tendencji ekoetycznych w twórczości pisarza,
którego bohater penetruje i eksploruje przyrodę w roli bezwzględego
myśliwego, a pod pretekstem poznawania tajników świata natury poluje dla
sportu i przyjemności (estetyzacja zabijania)¹⁴. W antropocentrycznych utwo-
rach I. Sokołowa-Mikitowa człowiek nie stanowi integralnej części przyrody,
lecz stoi w opozycji do niej, dominuje i panuje nad zwierzętami: „человек
— единственный и несокрушимый **владыка** над миром животных”¹⁵;
„**великий человек** боролся со зверями оружием, выдумывал и ставил
западни и ловушки”¹⁶. Pisarz głosi ideę wszechwładnego człowieka, dążą-
cego do podporządkowania sobie przyrody oraz do jej przeobrażenia.

Zdefiniowaniem relacji *homo sapiens* z przyrodą zajmują się ekofilozofowie. Jacek Lejman wyróżnia dwa typy badawczego spojrzenia na związek

¹³ Tamże, s. 153. Warto zwrócić uwagę na fakt, że kreowane przez literaturę wizerunki zwierząt utrwalają w potocznej świadomości fałsz etologiczny (np. wilk jest okrutny). Jednak jako literaturoznawca nie mogę do końca zgodzić się z J. Wawrzyniakiem, który pisze, że dzieła plastyczne, literackie i filmowe nie mają „z realnym wyrafinowaniem moralnym i estetycznym bezosobowej przyrody nic wspólnego” (Tamże, s. 136). Sądzę, że utwory literackie (np. baśnie o zwierzętach) lub filmy (*Ptaki, Szczęki*) są nie tyle projekcjami ludzkiej niewiedzy, ile efektem pewnej wizji artystycznej. To nie owe wizje fikcyjnego świata przedstawionego w dziele artystycznym są absurdalne, lecz fakt, że istnieją odbiorcy, którzy uznają je za wiarygodne źródło wiedzy. Artystyczny obraz zwierząt odbiega od prawdy etologicznej również często, jak literackie ujęcie historyczne, które wielokrotnie rozmija się z prawdą faktograficzną, co w niczym nie umniejsza jego walorów estetycznych.

¹⁴ Wyjątek stanowią utwory o zwierzętach pisane przez Iwana Sokołowa-Mikitowa dla dzieci. „Każdą z króciutkich nowel Sokołowa-Mikitowa — pisze w eseuju *Zielenieje gałązka* Gleb Goryszyn — jest hymnem pochwalnym dla zwierzęcia, ptaka czy żyjątką. Nawet w [...] pająkach autor znajduje cechy doskonałości, pożyteczności i wzruszającej oryginalności charakteru”. G. GORYSZYN: *Лык свежего воздуха*. Tłum. A. BIEŃ. Warszawa 1989, s. 112.

¹⁵ И.С. Соколов-Микитов: *Дальние берега. Повести и рассказы*. Москва 1975, s. 212 [tu i dalej wyróżnienie — J.T.-S.]. Rosyjskie cytaty pojawiają się w rozprawie wszędzie tam, gdzie tłumaczenie utworu na język polski było niedostępne. Brak przekładu artystycznego jest rekompensowany przekazem treści oryginału.

¹⁶ Tamże, s. 213.

człowiek — przyroda: człowiek — środowisko i człowiek — zwierzęta, które były z sobą pierwotnie zespolone, ale wraz z rozwojem społeczeństw stosunek człowieka do zwierząt i stosunek człowieka do środowiska zaczęły oddalać się od siebie w naszym wyobrażeniu. Teoria plejstocenijskiego *Overkill* wskazuje jednoznacznie, że człowiek pierwotny wcale nie żył w idealnej harmonii z naturą, lecz zabijał i niszczył świat przyrody bez najmniejszych skrupułów i hamulców. Efektem takiej właśnie działalności ludzkiej było — zdaniem filozofa — rozczłonkowanie podstawowej jedności człowieka jako „bytu-w-przyrodzie na człowiek-w-środowisku oraz człowiek-wobec-zwierząt”¹⁷. Można wyodrębnić tutaj dwie niezależne względem siebie koncepcje: pierwsza — człowiek wobec przyrody *in toto*, w której celem staje się dbałość o środowisko naturalne wyłącznie dla ludzkiego dobra (ratowanie planety z myślą o przyszłych pokoleniach jest wyrazem antropocentryzmu) lub dla natury jako takiej (ocalenie planety dla niej samej jako przejaw ekocentryzmu), oraz druga koncepcja, węższa — człowiek wobec zwierząt, w której zwierzę jest / powinno być traktowane z szacunkiem należnym każdemu indywiduum, jako niezależna wartość autonomiczna. Motywację objęcia ochroną zwierząt kształtują także dwie postawy: antropocentryczna (ochrona gatunków dla naszych potomnych) i biocentryczna, a ściślej — zoocentryczna (dbałość o zagrożone gatunki dla nich samych).

Przedmiotem moich analiz jest relacja drugiego typu, czyli to nie człowiek znajdzie się w centrum rozważań, lecz zwierzęta. Staram się pokazać relację człowiek — zwierzęta na tle rozwoju nauk filozoficznych i przyrodniczych. O kompozycyjnym ułożeniu materiału decydują zjawiska i wydarzenia pozaliterackie. Przegląd literatury rosyjskiej zaczynam od połowy XIX wieku, ponieważ w tym właśnie okresie nastąpił intensywny rozwój nauk przyrodniczych i wzmożył się ich wpływ na literaturę, powstały wówczas towarzystwa ochrony przyrody (w tym opieki nad zwierzętami), a Charles Darwin ogłosił teorię o pochodzeniu człowieka. Paradoksalnie zmiany te wynikały m.in. z tego, że szczególnie od połowy XIX stulecia wzrosła pogarda człowieka dla przyrody. Transformacja środowiska sprawiła, że człowiek nabrał pewności siebie, utwierdził się w fałszywym przekonaniu, iż jest w stanie władać i sterować przyrodą, której bał się pierwotnie, oraz rozpoczął „stopniową dewaloryzację nieludzkich form organizacji życia”¹⁸. Po raz pierwszy zaczęto domagać się wprowadzenia w Rosji praw dla zwierząt i ochrony dzikiej przyrody na początku XX wieku. Natomiast ekokryzys — jak podaje J. Wawrzyniak — przyczynił się do katalizacji upadku wartości, zapoczątkowanego kryzysem idei racjona-

¹⁷ J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*, s. 17.

¹⁸ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 144.

lizmu po II wojnie światowej (właśnie ta wojna stała się, moim zdaniem, punktem zwrotnym w „obiegowej” etyce), i naruszył ontologiczną pewność siebie człowieka¹⁹. Boris Cyrulnik — jeden z pionierów francuskiej etologii — podkreśla, że „nigdy jeszcze okrucieństwo wobec zwierząt nie zostało potępione z taką siłą, jak w połowie XX wieku”²⁰. Dlatego właśnie ten moment ubiegłego stulecia można uznać za umowną granicę periodyzacji literatury rosyjskiej.

Warto zastanowić się, czy rzeczywiście — zgodnie z tym, co pisze Igor Jarkiewicz — literatura rosyjska to na wskroś antropocentryczne „niepodzielne królestwo człowieka”²¹. Wiodącym zadaniem stało się dla mnie zwerifikowanie tego poglądu, prześledzenie stosunku do zwierząt, określenie ich statusu moralnego przy jednoczesnym odniesieniu do współczesnych gałęzi ekologii. Przyjmując zasygnalizowany punkt wyjścia (poszukiwanie przedstawiń, tematów, obrazów, motywów itd. zwierząt w literaturze rosyjskiej), pragnę zastrzec, że interesuje mnie zwierzę w pełnym (dosłownym) tego słowa znaczeniu, tzn. nie pomijam dystynkcji gatunkowych i opisów o charakterze zoologiczno-etologicznym. Nie interesuje mnie obiegowy obraz zwierząt, lecz całkowicie scjentystyczny. Nie biorę więc pod uwagę utworów utrwalających fałszywe i stereotypowe wyobrażenia na ich temat, np. bajek, w których pod postaciami zwierząt kryją się ludzie. W literaturze dziecięcej (z wyjątkiem utworów z dydaktycznym przesłaniem) zwierzę z reguły staje się samodzielną figurą artystyczną, służącą głoszeniu idei niemających z prawdziwym światem zwierząt nic wspólnego poza określeniem taksonomicznej przynależności. Zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy człowiekiem a zwierzętami rozpatruję w aspekcie współczesnych wątków ekofilozoficznych i bioetycznych, te bowiem nadają tym relacjom głęboki sens intelektualny i moralny. Dlatego analizuję dzieła literackie, w których pisarze w taki czy inny sposób wskazują humanitarny aspekt kreacji artystycznej, artykułują prawidłowe i życzliwe traktowanie zwierząt.

Należy podkreślić, że środowisko naturalne człowieka w literaturze rosyjskiej było już w badaniach literackich uwzględniane. O związkach pisarzy rosyjskich z przyrodą w polskiej rusycystyce pisano²², o zwierzę-

¹⁹ Tamże.

²⁰ Rozmowa z Borisem Cyrulnikiem, zaczerpnięta z fragmentów książki: P. PICQ, J.P. DIGARD, B. CYRULNIK, K.L. MATIGNON: *Najpiękniejsza historia zwierząt* (tłum. K.K. PRUSCY. Warszawa 2002), w: „Zeszyty Praw Zwierząt” 2010, nr 1, s. 39.

²¹ И. ЯРКЕВИЧ: *Проза, конь и две собаки. Почему с животными надо обращаться бережно*. «Независимая». http://www.ng.ru/style/2008-02-08/24_animals.html [data dostępu: 08.02.2008].

²² R. RADZIUK: *Szkice przyrodniczo-myśliwskie w rosyjskiej literaturze radzieckiej lat 1953–1973*. Rzeszów 1978; *Człowiek i przyroda w literaturze rosyjskiej*. Red. K. Prus. Rzeszów 1995; M. ZIELIŃSKA: *Obrzeża i dale. Motywy sylwiczne w prozie rosyjskiej XX wieku*. Warszawa 2010.

tach — właściwie niewiele²³. A przecież zwierzęta coraz częściej stają się w polskiej humanistyce przedmiotem odrębnych badań, tworzących nowy nurt, nazwany przez Aleksandra Nawareckiego mianem zoofilologii²⁴. Zazwyczaj naukowy wywód o zwierzętach badacze podejmowali właściwie w ramach polskiego literaturoznawstwa, ale traktowano je, jak dotąd, jako składnik świata przedstawionego w aspekcie zwykłego przedmiotu opisu, pełniącego funkcję tła przyrody lub statycznego komponentu pejzażu, elementu ludzkiego otoczenia, symbolu, znaku, maski, rekwizytu symboliki erotycznej, alegorii i/lub analogii dla typów ludzkich, metafory, groteski, parodii, antycypacji wydarzeń²⁵. Zwierzęta interesowały zatem literaturoznawców jako fikcyjne literackie wyobrażenia podporządkowane ideom antropologicznym. Zagadnienie statusu moralnego zwierzęcia w literaturze rosyjskiej było, jak do tej pory, całkowicie pomijane. Zwierzęta jako istoty obdarzone świadomością, opisywane w ramach relacji z człowiekiem z uwzględnieniem etyki, nie stanowiły tematu odrębnego monograficznego opracowania literaturoznawczego. Problem etycznego stosunku do zwierząt sporadycznie poruszają nieliczni badacze, poświęcając mu zaledwie fragmenty artykułu²⁶ lub nawiązując do niego na marginesie innych rozważań z pogranicza filologii i „zwierzoznawstwa”²⁷. Jeszcze

²³ Z. BARAŃSKI: *Zwierzęta Konstantego Paustowskiego*. „Slavia Orientalis” 2003, nr 1; TENŻE: *Żurawie w literaturze rosyjskiej*. „Slavica Wratislaviensia”. T. 148. Red. K. GALON-KURKOWA. Wrocław 2009.

²⁴ A. NAWARECKI: *Zoofilologia*. W: *Zwierzęta i ludzie*. Red. J. KUREK, K. MALISZEWSKI. Chorzów 2011, s. 15–16. W ten nurt wpisuje się również monografia: M. KAWA: *Ten, który toczy nasze dusze i ciała... Robak i robactwo w kulturze i literaturze*. Toruń 2011.

²⁵ Np. K. GÓRSKI: *Zwierzę jako symbol literacki*. W: TENŻE: *Z historii i teorii literatury*. Seria 3. Warszawa 1971; J. BRZOWSKI: *Krótką historią zwierząt, które także bywają śmiertelne*. „Teksty” 1979, nr 6; A. JAFFE: *Święte symbole — zwierzę*. Tłum. R. FORYCKI. W: *Maski*. Red. M. JANION, S. ROSIEK. T. 2. Gdańsk 1986; M. KĄTNY: *Proza animalistyczna Jana A. Grabowskiego*. Kielce 1991; *Literacka symbolika zwierząt*. Red. A. MARTUSZEWSKA. Gdańsk 1993; „Język i Kultura”. T. 15: *Opozycja homo-animal w języku i kulturze*. Red. A. DĄBROWSKA. Wrocław 2003; W. BOLECKI: „*Jak zachować się wobec krowy?*” (Wstęp do *bestiarium* Witolda Gombrowicza). W: W. GOMBROWICZ: *Bestiarium*. Wybór W. BOLECKI. Kraków 2004; K. MORTA: *Świat egzotycznych zwierząt u Solimusa*. Wrocław 2004; M. SOLIŃSKA: *Pchła jako bohater literacki*. W: „Prace Literackie”. T. 44. Red. M. URSEL. Wrocław 2005; *Fizjologii i Avarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*. Tłum. i oprac. S. KOBIELUS. Kraków 2005; *Człowiek-zwierzę, człowiek-maszyna*. Red. A. CELIŃSKA, K. FIDLER. Kraków 2005; A. SIEMIŃSKA: *Drobina białka. Motywy roślinne i zwierzęce w liryce Haliny Poświatowskiej*. Toruń 2005; *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*. T. 1–2. Red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA. Kielce 2006; *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi. Motywy zwierzęce w mitologiach, sztuce i życiu codziennym*. Red. P. KOWALSKI, K. ŁEŃSKA-BAK, M. SZTANDARA. Opole 2007; B. SZCZEPANOWICZ: *Zwierzęta i rośliny w życiu świętych oraz jako ich atrybuty*. Kraków 2007.

²⁶ T. SŁAWEK: *Zwierzę, człowiek i wspólnota losu. O węzach, drozdach i tym, co jest nami*. W: *Zwierzęta i ludzie...*, s. 19–30.

²⁷ M. JAWORSKA: *Zwierzęta jako symbole (animalne wyobrażenia w sztuce średniowiecza)*. W: *Zwierzęta i ludzie...*, s. 63–73.

nie tak dawno etyczne studia nad zwierzętami w Polsce były traktowane jak „egzotyczna” ciekawostka, lekka i przyjemna przygoda lub swoista „odskocznia” od prawdziwych i poważnych problemów naukowych.

Coraz częściej zwierzęta stają się przedmiotem wielostronnych rozważań w naukowym dyskursie filozoficznym, etycznym, kulturowym, socjologicznym, antropologicznym, prawniczym, a nawet teologicznym²⁸. „Na naszych oczach — podkreśla Dariusz Czaja — rodzi się poważna refleksja teologiczna obejmująca zwierzęta”²⁹. Pytania o duszę zwierząt — konstataje antropolog kultury — nie można już traktować, jak kilkadziesiąt lat temu, jako absurdalnego, prowokacyjnego, niepoważnego czy niepotrzebnego. Według badacza pod wpływem nowej wrażliwości ekologicznej pytanie o zwierzęcą duszę pozbawiło człowieka komfortu moralnego, jaki powstał w wyniku uznania, że zwierzę nie posiada duszy, co „czyni zeń byt dosłownie bez-duszny”³⁰, to zaś pozwoliło na złe i niegodziwe traktowanie go, zwolniło z poczucia winy i wyrzutów sumienia. Moralna ocena stosunku człowieka do zwierząt jest dziś jednym z kluczowych problemów interdyscyplinarnych humanistyki, o czym piszę w rozdziale pierwszym. Zdaniem Olega Kulika, „rozszerzenie moralności na sferę międzygatunkową jest naczelnym wymogiem liberalizmu i demokracji”³¹. Człowiek ignorujący, uciskający i unicestwiający inne gatunki nie może być prawdziwym liberałem ani demokratą. O. Kulika interesuje także idea doskonalenia komunikacji międzygatunkowej, osobliwej komunikacji, bo występującej wyłącznie na poziomie cielesności, w ramach odruchów i instynktów (projekt *Собака Павлова — Pies Pawłowa*).

²⁸ T. MARGUL: *Zwierzę w mieście i kulturze*. Lublin 1996; J. SERPEL: *W towarzystwie zwierząt. Analiza związków ludzie — zwierzęta*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 1999; J. LEJMAN: *Zwierzęcy prześwit cywilizacji. Desmond Morris i etologia współczesna*. Lublin 1999; *Człowiek — zwierzę — cywilizacja. Aspekt humanistyczny*. Red. H. KORPIKIEWICZ. Poznań 2001; P. SINGER: *Wyzwolenie zwierząt*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 2004; M. FLEISCHER: *Pies i człowiek. O komunikacji międzygatunkowej*. Wrocław 2004; D. CZAJA: *Anatomia duszy. Figury wyobraźni i gry językowe*. Kraków 2005, s. 327—354 (rozdz. Czy zwierzę ma duszę?); TENŻE: *Zwierzęta w klatce (języków)*. „Konteksty” 2009, nr 4; K.T. KONECKI: *Ludzie i ich zwierzęta. Interakcjonistyczno-symboliczna analiza społecznego świata właścicieli zwierząt domowych*. Warszawa 2005; J. BIAŁOCERKIEWICZ: *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*. Toruń 2005; H. JAXA-ROŻEN: *Okrucieństwo, miłość i współistnienie. Kilka uwag o stosunku człowieka do zwierząt*. W: *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi...*; J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*; A. LINZEY: *Teologia zwierząt*. Tłum. W. KOSTRZEWSKI. Kraków 2010; J. SEBESTA: *Pryncypia i wyzwania zoologii teologicznej w kontekście krytyki antropocentryzmu*. W: *Zwierzęta i ludzie...*; P. WALDAU: *Religia i zwierzęta*. W: *W obronie zwierząt*. Red. P. SINGER. Tłum. M. BETLEY. Warszawa 2011.

²⁹ D. CZAJA: *Anatomia duszy...*, s. 29.

³⁰ Tamże.

³¹ Za: L. BREDICHINA: *Oleg Kulik*. Tłum. T. KORECKI. <http://csw.art.pl/new/2000/kulik.html> [data dostępu: 17.10.2011].

Przywołane powyżej poglądy dają asumpt do „świeżego” oglądu literatury rosyjskiej, przyjrzenia się jej z dzisiejszej perspektywy, podjęcia próby zdefiniowania wizji zwierząt, interpretacji wielu aspektów podmiotowości w kluczu moralnej (nie-)odpowiedzialności w relacjach człowiek — zwierzę. Moja monografia stanowi nową propozycję odczytania utworów literackich, wszak etyczny stosunek człowieka do zwierząt w badaniach nad literaturą rosyjską jest problemem niedostrzeganym. Z wyjątkiem kilku uwag Bożeny Żejmo, która zajmuje się etyką ekologiczną i analizuje aksjologiczne postawy człowieka wobec świata przyrody w prozie „wiejskiej”, oraz spostrzeżeń biologa / ekologa Władimira Jewgienjewicza Boriejki, który zauważył antycypację wątków ekofilozoficznych w poezji Nikołaja Szczerbiny, zagadnienie to pozostaje nadal „białą plamą”³². Warto więc zastanowić się, na ile literatura rosyjska może być potraktowana jako specyficzne interdyscyplinarne laboratorium, badające złożone relacje człowiek — zwierzę. Traktuję tutaj zwierzę jako pełnoprawny podmiot, jako istotę wartościową *per se*, a więc przyjmuję nowe postrzeganie zwierzęcia w świetle wielkiego przewrotu, jakiego dokonał we współczesnej etyce Peter Singer³³, a w etologii — Donald Griffin. Pierwszy z nich przyczynił się do tego, że u schyłku XX wieku na gruncie angloamerykańskim powstała nowa gałąź etyki stosowanej, tzw. etyka ochrony zwierząt, nazywana czasami po prostu etyką zwierząt (*animals ethics*), a drugi — położył podwaliny pod rozwój etologii kognitywnej, wielostronnej nauki z pogranicza biologii, etologii, kognitywistyki i filozofii umysłu, badającej procesy poznawcze istot pozaludzkich. Te dwie dyscypliny obrały „za przedmiot rozważań wyłącznie zwierzęta oraz stosunki łączące ludzi ze zwierzętami”³⁴.

W ramach etyki ochrony zwierząt określono kilka zasad: włączono zwierzęta do kategorii istot czujących lub mających świadomość; uznano, że zdolność odczuwania lub świadomość zwierząt jest zasadniczo tej samej natury, co w przypadku ludzi; przyznano zwierzętom status moralny; poddano ocenie etycznej ludzkie działania względem zwierząt i przyznano

³² B. ЖЕЙМО: *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej (lata 60.—90.)*. Łódź 2000, s. 33—45; В.Е. БОРЕЙКО: *Николай Федорович Щербина (1821—1869) — первый русский и украинский поэт-экофилософ*. «Гуманитарный экологический журнал» 2002, Т. 4, Вып. 1, s. 86—88. <http://ecoforum2.narod.ru/hem41/lit1.htm> [data dostępu: 28.12.2009].

³³ A. SZOSTKIEWICZ: *Siewcy myśli, siewcy burzy*. „Polityka” 2004, nr 38. <http://archiwum.polityka.pl/art/siewcy-mysli-siewcy-burzy,394682.htm> [data dostępu: 17.12.2009]. Przegląd ważniejszych koncepcji etycznych sformułowanych w ciągu kilkunastu ostatnich lat zaprezentowany został w książce: I.S. FIUT: *Ekoetyki. Kierunki rozwoju aksjologii współczesnej przyjaznej środowisku*. Kraków 1999. Zob. również: P. SINGER: *O życiu i śmierci. Upadek etyki tradycyjnej*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 1997, s. 176—201; D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt...*

³⁴ A. ŻYCHLIŃSKI: *Zwierzę, którego nie ma. Experimentum de hominis natura*. „Konteksty” 2009, nr 4, s. 51.

zwierzętom własne niezbywalne prawa stanowione, podobne do praw przysługujących ludziom³⁵. Celowe i uzasadnione wydaje się więc poszukiwanie odpowiedzi na pytania o to, czy pisarze rosyjscy zastanawiali się nad wymiarem moralnym stosunku człowieka do zwierząt, czy krytykowali przemoc wobec nich, czy apelowali o zmianę aroganckiej postawy *homo sapiens* wobec przedstawicieli fauny, czy uprzedzali współczesne idee bioetyki w odniesieniu do gatunków zwierzęcych. W tym miejscu chcę wyraźnie zasygnalizować, że z pełnym rozmysłem rozmiąam się ze świadomością literaturoznawczą różnicującą dwuwartościową jedność „autor-tekst”, zwłaszcza że tekst artystyczny w tym studium jest skorelowany z biograficznym aspektem (autor spoza dzieła), a więc tekstem nietożsamym z artystyczną formą wyrazu. Wszak problem ten (drażony we współczesnej bachtinologii) istnieje poza wypracowaną w mojej monografii metodologią, skupioną na budowaniu odmiennego metakontekstu (teoretyczno-artystycznego), w którym biografia funkcjonuje na odpowiedniej doń, immanentnej zasadzie.

W centrum moich rozważań znalazły się utwory, które w różnym stopniu antycypują wątki ekofilozoficzne, ukazują nowe spojrzenie na traktowanie zwierząt bądź stawiają problemy dotyczące kondycji ludzkiej, istoty człowieczeństwa i natury człowieka, ale nie w kluczu wyłącznie antropologicznym, lecz w kontekście jego etycznej odpowiedzialności za postępowanie wobec świata zwierząt.

³⁵ D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt...*, s. 321–322.

Indeks nazwisk

- Achmadulina Biełła 339
Achtyrski Dmitrij 41
Adorno Theodor 248
Agamben Giorgio 236
Agulhon Maurice 116
Ajdinian Stanisław 252
Ajmatow Czingiz 12, 309—318, 335, 338
Aksakow Siergiej 72—73, 218, 219
Aleksandrowicz Julian 28
Aleksijewicz Swietłana 43, 330—331
Andriejew Danił 41, 224—231, 232
Andriejew Leonid 225
Antokolski Pawieł 206
Anuczyn Dmitrij 39, 147
Apanowicz Franciszek 267
Arcybaszew Michał 166—171, 180, 232, 339
Arienzon P. Jewgienij 150
Arsienjew K. Władimir 212—218, 231, 232
Artz Volker 51
Arystoteles 23, 31
Astafjew Wiktor 42, 262—266, 279, 283—
286, 290—300, 335, 338, 339
Asmus F. Walentin 122
Attfield Robin 58
- Babel Isaac 183—184, 193—194
Babkow Wasilij 149
Bachtin Michał 341
Badham Paul 54
Baker A. John 147
Bakke Monika 24, 26, 61, 159, 244
Balbus Stanisław 203
Barański Zbigniew 16, 187
Bardowska W. Łarisa 175
Bateson Gregory 23
Batiuto Anatolij 85
Bekoff Marc 54
Bendyk Edwin 25, 35, 51, 245
Benedyktowicz Danuta 337
Benedyktowicz Zbigniew 337
Bentham Jeremy 34, 64
Bernadone Giovanni zob. Franciszek
z Asyżu
Bertenson Lew 138
Beston Henry 5
Białocerkiewicz Jan 17, 51, 58, 90, 217, 241, 317
Bianki Witalij 219, 341
Bielenkin Dmitrij 42
Bielski Tomasz 170
Bielow Wasilij 42, 282—283
Bierdiajew Nikołaj 37
Biezobrazow Pawieł 39, 232
Bilenkin Dmitrij 42
Birenbaum Halina 246
Birmelin Immanuel 51
Bitow Andriej 42, 43, 236, 275, 318, 321—
330, 335, 338, 339
Blanke Ch. 248
Blue Lionel 308, 309
Bławatska Jelena 232
Błażenny Wieniamin (właśc. Eisenstadt)
303—307, 339, 341
Bobran Janina 280, 285
Bolecki Włodzimierz 16, 154, 239
Bonenberg Marek 30
Boriejko J. Władimir 18, 30, 34, 37—38, 40,
44, 76, 77, 81, 92, 147, 148, 160, 289, 317
Borodin Iwan 39, 147
Brach-Czaina Jolanta 49—50, 115, 235, 237
Braidotti Rosi 27
Brain Lord 49
Brandstaetter Roman 238
Brandt Lew 191—192
Brang Peter 138, 164
Bredichina Ludmiła 17, 56
Brehm Alfred 185
Breton André 5
Brockman John 10, 11, 55

Brodski Iosif 91
 Brus Alicja 160
 Brzozowski Jacek 16
 Buczek Marta 9, 59
 Buderowicz Z. 247
 Bułhakow A. Michaił 12
 Bułhakow W. Michaił 291, 292
 Bułhakow Walentin 91
 Bułyczow Kiril 42
 Bunin Iwan 85, 205
 Buñuel Luis 5
 Burzyńska Anna 336

Calhoun B. John 98
 Callicott J. Baird 295
 Celińska Adriana 11, 16, 99, 213
 Chabanis Christian 275
 Chałacińska Halina 23, 116, 160
 Charms Danił 180
 Charuzin Aleksiej 38
 Chlebnikow Wielimir 148—154, 155, 158—
 160, 177, 211, 231
 Chołodny Nikołaj 34, 35
 Ciołkowski Konstantin 34, 209
 Ciszek Marian 7, 34, 63, 96, 148, 236
 Clemenceau Georges 116
 Coetzee M. John 27, 52, 86, 104, 105, 236,
 243, 245, 326, 338
 Condillac Etienne 46
 Connor Steven 171
 Cooper Jilly 239
 Craig Dennis 313
 Cwietajewa Anastasja 165, 248, 250—262,
 269, 339
 Cwietajewa Marina 165, 257
 Cyrulnik Boris 15, 54, 55, 100
 Czaja Dariusz 17, 27, 186, 200, 215, 235, 236,
 240, 246, 309, 336, 338
 Czapik-Lityńska Barbara 9, 59
 Czaplina Wiera 341
 Czaplińska Joanna 32
 Czapliński Przemysław 50
 Czapski J. 36, 82
 Czarnacka Agata 319
 Czebanow W. Siergiej 149
 Czechow Anton 139—142, 143, 220,
 Czernyszewski Nikołaj 164
 Czertkow Władimir 38, 40, 86, 91, 92—93,
 165—167, 185, 232, 339
 Cziczerin Boris 69

Czipiga Aleksiej 178
 Czyżewski L. Aleksandr 34,

Danielewski Nikołaj 69
 Dart Raymund 313
 Darwin Charles 14, 26, 36, 68, 69, 70, 71,
 150, 173,
 Dąbrowska Anna 16, 61, 125, 191, 316
 Dąbrowski Kazimierz 28
 DeGrazia David 52, 53, 229, 236
 Deleuze Gilles 56
 Dementjew Andriej 301
 Derrida Jacques 27, 200, 236, 243, 319
 Dębowski Jan 34, 37, 38, 45, 84, 116
 Diamond Cora 47, 48
 Diamond Jared 64, 308
 Didier Julia 49
 Digard J. Pierre 15, 54, 100
 Dnieprow W. 96
 Dobrolubow M. Aleksandr 160—164, 232
 Dobrucka Halina 63
 Dokuczajew Wasilij 35
 Dołęga M. Józef 7, 8, 29, 67
 Domańska Ewa 25
 Dostojewski Fiodor 70, 71, 81, 82, 105—
 108, 110, 111—124, 143, 171, 339
 Drawicz Andrzej 42, 266, 312
 Drewermann Eugen 23
 Drobniew J. 41
 Dubroc Maurice 26
 Dudek-Listwan Teresa 43, 322
 Duganow W. Rudolf 148
 Dunayer Joan 63
 Dunin Kinga 93
 Durkheim Emile 275
 Dyduch-Falniowska Anna 29
 Dygasiński Adolf 12, 172
 Dymyszyc Walerij 149
 Dzierdziuk Andrzej 67
 Dziubek-Hovland Magdalena 48

Eco Umberto 46
 Eisenstein Jelena 91
 Ellis Shaun 231
 Elżanowski Andrzej 60, 62, 63, 68, 69, 71,
 265
 Epstein Michaił 195, 208, 301, 302, 337

Fast Piotr 267, 313
 Feinberg Joel 52, 129, 213

- Ferry Luc 48, 116
 Fet Afanasij 74, 76, 220
 Feuerbach Ludwik 71
 Fidler Kajetana 11, 16, 99, 213
 Fiedorczyk Piotr 29, 31, 34, 48
 Filipczenko Jurij 209
 Fiodorow Nikołaaj 34
 Fischer S. (właśc. Jakow Kantorowicz)
 38—39
 Fiut S. Ignacy 18, 28, 81, 280
 Fleischer Michael 17, 61, 125, 316
 Fleishman Lazar 162
 Florienski Pawieł 36
 Fowler-Reeves K. 238
 Fominych Tatiana 202, 203
 Forbes A. Stephen 67
 Ford J.B. 30
 Fox Matthew 119
 Francione Gary 52
 Franciszek z Asyżu św. (właśc. Giovanni
 Bernardone) 34, 76, 226
 Freud Sigmund 5, 26, 330
 Fukuyama Francis 64
- Gaczewa G. Anastasja 34
 Gaertner Henryk 47
 Galewicz Włodzimierz 57
 Galey Matthieu 264
 Gandhi Mohandas (Mahatma) 34, 227
 Gardocka Teresa 59
 Garkawin A.J. 74
 Garszyn Wsiewołod 115, 130—134, 143
 Gdula Maciej 58
 Gelfand Israil 165
 Ge Pawieł 165
 Giliarow Aleksiej 44, 317
 Giżejowski Zygmunt 58
 Goebbels Joseph 245
 Gombrowicz Witold 16, 154, 199, 200, 207,
 239, 242
 Goodal Jane 276—277
 Goodpaster Kenneth 9
 Gorbunow-Posadow Iwan 40—41
 Gordowicz D. Kira 41
 Goriczewa M. Tatiana 44—45, 118, 236
 Gorki Maksim 165, 204
 Goryszyn Gleb 13, 224
 Gorzelańczyk J. Edward 24
 Gotkiewicz Marek 23
 Górski Konrad 16
- Grabowski A. Jan 16
 Graham L. Elaine 24
 Gray Ch. John 52
 Griffin R. Donald 18, 50—51, 53—54, 182, 229
 Grigorijew Wiktor 149
 Grigorowicz Dmitrij 92
 Grodecka Maria 61
 Grossman Wasilij 224, 232
 Grossman Delaney Joan 162
 Grosz Elizabeth 27, 61
 Gruen Lori 63, 230,
 Grzegorzczak M. 29
 Guattari Felix 56
 Guro Jeliena 177—179, 231, 232
 Gurow Nikołaaj 44
- Haeckel Ernest 67
 Hamerling Robert 74
 Haraway Donna 26, 27, 236, 243, 324
 Hauser D. Marc 55, 57
 Hemingway Ernest 292
 Heidegger Martin 102, 337
 Heller Michał 269, 270
 Hercen Aleksandr 71
 Herzog Werner 26
 Hipokrates 100
 Hitler Adolf 244—245
 Holmes S.J. 148
 Horniatko-Szumiłowicz Anna 32
 Hrabal Bohumil 87
 Hull Zbigniew 8, 25, 58, 81, 119, 240
 Hübner Paul 24
- Iljin Nikołaaj 69
 Iłowiecki Maciej 49
 Irwin Steve 27
 Iskander Fazil 339
 Isupow J. 180
 Iwanow I. Wiaczesław 172
 Iwanow W. Wiaczesław 53
 Iwniew Riurik 205
- Jacob Francois 67
 Jaeschke Tomasz 32
 Jaffe A. 16
 Jakóbiec Marian 72, 187
 Janion Maria 16
 Janowicz-Strada Klara 218
 Jarkiewicz Igor 15, 262
 Jaromi Stanisław 34

- Jaroń Józef 29, 214, 309
 Jaspers Karl 337
 Jastrzab Dariusz 107, 108
 Jaworska M. 16
 Jaxa-Rożen Hanna 17, 243, 248
 Jegorow Boris 102
 Jelski A. 40, 108–109, 143
 Jermołajewa Wiera 30
 Jesienin Siergiej 194–199, 200, 203–204, 301, 306
 Jewsiejew Jewsiej 97
 Jewtuszenko Jewgienij 180, 205, 275, 289, 301, 328, 339
 Johnson Paul 252
 Junor Penny 231
- K**
 Kaczmarek Mirela 32
 Kairski Mariusz 215
 Kajgorodow Dmitrij 40, 147
 Kalka Krzysztof 8, 58
 Kamienska Anna 86
 Kantorowicz Jakow (zob. S. Fischer)
 Karpow Wasilij 35
 Kartaszow Wiaczesław 196
 Kartezjusz (Descartes R.) 31, 34, 68, 86, 118
 Kawa Marek 16
 Kazakow Jurij 290
 Kątny Marek 16
 Kiersnowski Ryszard 133
 Kijas Zdzisław 29
 Kim Anatolij 12, 154, 319–321, 335, 339
 Kisieliow Boris 185
 Kiwilsza Waldemar 182
 Klemperer Victor 247
 Klimczak P. 56
 Klimowicz Tadeusz 249, 269
 Klonowski Stefan 133
 Klujew Nikołaj 306
 Kobrinski A. Aleksandr 162
 Kofta Mirosław 28, 29
 Kogon E. 249
 Konecki Krzysztof 17, 70
 Koninski Ludwik Karol 257
 Kopaliński Władysław 133, 182, 327
 Kopernik Mikołaj 26, 55,
 Korcz Iwona 240
 Kornilow Boris 196, 205
 Korpikiewicz Honorata 17, 29, 61, 64, 95, 96, 104, 315, 318
 Kossak Zofia 9, 170, 326–327
- Kostuch Lucyna 16
 Koszel Piotr 162, 164
 Kotarbiński Tadeusz 31
 Kowalska-Paszt Izabela 32
 Kowalski Dariusz 240
 Kowalski Piotr 16, 34, 243
 Kozłowski A.A. 197, 204
 Kożewnikow Grigorij 39, 147
 Kożurin Anton 36, 37
 Köhler Wolfgang 148
 Krasnopiorow Piotr 307–308
 Krawczyk-Tyrpa Anna 132
 Kropaczewski Krzysztof 23, 116, 160
 Kropotkin Piotr 35, 69, 148, 212, 317
 Kruszynski V. Leonid 322
 Kryniecka-Piotrak Anna 59
 Krzywicka Irena 247
 Kuczyńska Marzanna 32
 Kufer-Koberwitz Edgar 239
 Kulik Oleg 17
 Kulik Ryszard 17, 26, 336
 Kundera Milan 7
 Kuprin Aleksandr 9, 111, 184–191, 231
 Kurek Jacek 16, 32, 237
 Kurkowa Żanna 37
 Kurowska Krystyna 31
 Kutorga S. Stiepan 69
 Kwiatkowski Michał 240
 Kwiecień Karolina 213
- Ł**
 Łasocki Wiesław 285
 Latour Bruno 26,
 Lazari de Andrzej 45, 69, 84, 164
 Lazari-Pawłowska Ija 30, 47, 49, 78, 97
 Lejman Jacek 9, 11, 13–14, 17, 23, 29, 44, 47, 50, 53, 61, 62, 63, 67, 68, 70, 148, 156, 158, 176, 181, 229, 236, 261, 276, 295, 309, 313, 317
 Lemkin Rafał 241
 Leonow Leonid 41
 Leopold Aldo 34, 79, 96, 148, 295
 Leskow Nikołaj 85, 86, 134–139, 143, 164
 Lesniak Boris 248, 249
 Lessing Theodor 34
 Lestel Dominique 49
 Leszczyński Adam 287
 Lewinas Emanuel 246, 273
 Lewitin Michaił 339
 Linzey Andrew 17, 32–33, 35, 147, 164, 236, 332

Lisowski M. 40, 108, 143
 Liszewski Dariusz 9, 18, 19, 58
 Locke John 34
 Lorenz Konrad 34, 55, 56, 63, 83, 103, 218,
 322, 318, 325
 Lovelock James 119
 Luker Nicholas 167, 169

 Łapszyna Swietłana 251
 Łarionowa Olga 42
 Łeńska-Bąk Katarzyna 16, 34, 243
 Łochwicka Mirra 182, 232
 Łoski Nikolaј 35
 Łotman Jurij 103, 104
 Ługowska Jolanta 34
 Łukasiewicz Elżbieta 24
 Łuków Paweł 57
 Łużny Ryszard 83

 Mainardi Danilo 46
 Majakowski Władimir 179—180, 204—
 205, 206—207, 232
 Majkow Walerij 71
 Malaparte Curzio 283
 Maliszewski Krzysztof 16, 32, 237
 Mallet Marie-Louise 200
 Małaczewski Eugeniusz 108
 Mamin-Sybiriak Dmitrij 74, 92, 142, 143, 220
 Mandal Eugenia 336
 Margul Tadeusz 17
 Marienhof Anatolij 197
 Markowski P. Michał 336
 Markowski Waclaw 170
 Martin Paul 313
 Martuszevska Anna 16
 Masłoń Sławomir 27, 243, 245
 Masson M. Jeffrey 51, 317
 Masters D. Roger 61
 Maszynski J. Siemion 96
 Matignon L. Karine 15, 54, 55, 100
 Matkowski Tomasz 242
 Matow Władimir 289
 Matusiak Agnieszka 86
 Mazurek-Wita Halina 168
 Mazurkiewicz Roman 240
 McCarthy Susan 51, 317
 Michajłowa Tatiana 172
 Michalska-Suchanek Mirosława 9, 313
 Michalski Łukasz 32, 242
 Michałkow Siergieј 205

 Michera Wojciech 164
 Midgley Mary 52, 104
 Miecznikow Ilja 150
 Mierzwa Edward 118
 Mieżyrow Aleksandr 188
 Mikesova Jekaterina 315
 Miklaszewska Maryna 285
 Mikołaj z Kuzy 50
 Mirek Z. 29
 Mironowa S.G. 330
 Mitera Monika 31, 48,
 Moisiejew N. 34
 Moliер (właśc. Jean Baptiste Poquelin) 138
 Monod Jacques 215, 301
 Montaigne Michel 46
 Morin Edgar 67
 Morpurgo Michael 238
 Morris Desmond 17, 63, 181,
 Morta Krzysztof 16
 Mościcki Paweł 113
 Mościkier Adam 61, 62
 Mowat Farley 315
 Murphy Jeffrie 68, 69

 Nabokov Vladimir 336
 Nadson Siemion 154
 Naess Arne 7, 48
 Nagibin Jurij 12, 192, 213, 301
 Nagórny Janusz 67
 Najwer Ewa 130
 Nałkowska Zofia 247
 Nawarecki Aleksander 16,
 Niekrasow Nikolaј 74, 107, 220
 Nietzsche Friedrich 46,
 Nikolski Aleksandr 30
 Nikolaјewa A.T. 37
 Nivat Georges 218
 Nordman Natalia 165
 Nosow Jewgienij 300—301
 Nowakowski Przemysław 99
 Nowosielski Jerzy 5, 27, 67, 240

 Odojewski Włodzimierz 263
 Ogariow Nikolaј 71
 Okudźawa Bułat 301
 Olszewski Michał 184
 Opulski Ryszard 61
 Orlik Piotr 47, 49, 51
 Orłow D. 339
 Orygenes 45

Orwell George 209
 Ostanienko A.J. 336
 Ostasz Lech 60
 Owczarz Wojciech 63, 97

 Paczkowski Dariusz 97
 Paine Thomas 34
 Palmin Liodor 139
 Pałtusowa I. 175
 Panow I. Michaił 7
 Papużyński Andrzej 8, 25, 31, 81, 240
 Pasternak Boris 42
 Paszkiewicz Anna 168
 Patterson Charles 27, 180, 239, 244, 245, 248
 Paustowski Konstantin 12, 16, 340
 Pawlicki Jacek 331
 Pawłow Iwan 17
 Pawłowa N. Tatiana 30, 44, 236, 237
 Piątek Zdzisława 25, 30, 52, 60, 84, 181
 Picq Pasqual 15, 54, 100
 Pielewin Wiktor 12, 336
 Piermiak Jewgienij 341
 Pietrow L. 41
 Pietrunin J. Jurij 7
 Pinon Maya 275
 Pirogow Nikołaj 35, 167
 Pisariew Dmitrij 69
 Pisula Wojciech 68, 148
 Pitagoras 46
 Plasienkova Z. 120
 Pleszczejew Aleksiej 74–75
 Plutarch 46
 Płatonow Andriej 41, 155–157, 200–203, 232
 Pobjewska Aldona 51
 Podgórzec Zbigniew 27
 Podrazik Władysław 240
 Podriezowa N. Natalia 305
 Połonski Jakow 76
 Połtusowa Irina 175
 Pomorski Andrzej 205
 Pompa-Bułygina Irina 37
 Poppinghege Rainer 239
 Poręba Stanisław 299
 Porębina Gabriela 206, 277, 286, 312
 Porfiriusz 46
 Poświatowska Halina 16
 Potiechin Fiodor 39, 232
 Potter Rensselaer Van 237
 Primatt Humphry 331–332
 Priszwin Michaił 12, 218–224, 299, 316, 341

 Prokuszew Jurij 197, 204
 Prus Kazimierz 15, 219
 Przetacznikowa Maria 157
 Przybylski Ryszard 119
 Przymanowski Janusz 285
 Pułatow Timur 336
 Puppel Stanisław 61

 Radajew Stiepan 180
 Radoneżski Siergiej 45, 118
 Radugin W. 180, 339
 Radziuk Ryszard 15, 73, 74, 219
 Rasputin Walentin 42, 289
 Regan Tom 44, 48, 52, 181, 236
 Riabinin Boris 41
 Richardson Kevin 27, 231
 Richterek Oldfich 315
 Riepin Ilja 165
 Rodziewicz Barbara 32
 Roerich Nikołaj 180–182, 232
 Rogowska-Stangret Monika 60
 Rogożkin Aleksandr 336
 Rolin Jean 43, 193, 238
 Rosenholm Arja 184, 336
 Rosiek Stanisław 16
 Rousseau J. Jean 80
 Rowlands Mark 54, 236, 276, 318
 Rozanow Wasilij 35–37, 82
 Roźdiestwienski Robert 180
 Rożek Lucyna 267
 Rubcow Nikołaj 188
 Rudnicki Konrad 61
 Ryder D. Richard 56, 63, 236
 Ryszewska Katarzyna 16
 Ryszkiewicz Marcin 34
 Rzczycka Monika 86, 160, 180
 Rzepecki Radosław 97

 Sacha Magdalena 249
 Sadkowski Waclaw 194
 Sagatowski Walerij 43
 Sahlins Marshall 158
 Salij Jacek 244, 257
 Salt Henry 211
 Sałtykow-Szczedrin Michaił 141
 Sarowski Serafim 118, 137, 226
 Satin Nikołaj 71
 Sawicki Robert 59
 Schneemann Carolee 26
 Schopenhauer Arthur 46,

- Schweitzer Albert 31, 33, 46, 47, 76, 77, 78, 94
 Sebeok Thomas 23, 24
 Sebesta Antonina 23
 Sebesta J. 17, 50, 237
 Seed John 55
 Semczuk Antoni 72, 99
 Senyszyn Joanna 98
 Serpell James 17, 67
 Shapley Harlow 293
 Siemińska Anna 16
 Siemionow Georgij 336
 Siemionow-Tian-Szanski Andriej 39, 147
 Siemionowa G. Swietłana 34
 Sierdiukow Witalij 37
 Sierman Ilja 218
 Sikora Antoni 58
 Singer B. Isaac 90, 154, 244, 245, 247–248, 338
 Singer Peter 17, 18, 27, 48, 49, 52, 53, 63, 64, 84, 201, 202, 210, 211, 229, 236, 243, 244, 287, 315
 Siwkiewicz Anna 24
 Skarga Barbara 239
 Skibiński Adam 23
 Skolimowski Henryk 37, 47, 280
 Skorino Ludmiła 42
 Skoropanowa S. Irina 25, 330
 Skotnicka-Maj Anna 313
 Skubała Piotr 35, 97
 Slepcow Wasilij 106
 Sładkow Nikołaj 41, 289
 Sławek Tadeusz 16, 76, 102
 Sławiński Janusz 161
 Służewski Wojciech 95, 132, 134
 Smaga Józef 269
 Smieliakow Jarosław 206
 Smirnow Nester 185
 Smirnowa Ała 53
 Smirnowa I. Alfja 277
 Smoczyński J. Paweł 30, 97
 Smuts Barbara 52
 Snow P. Charles 10, 330
 Sobański Remigiusz 51
 Sokółow-Mikitow Iwan 12, 13, 219, 220
 Sokrates 31, 51,
 Solińska M. 16
 Sołogub A. Władimir 124–125, 143
 Sołogub Fiodor 110
 Sołouchin Walentin 42
 Sołowjow Władimir 7, 37, 69, 318–319
 Sołżenicyn Aleksandr 42, 269
 Sowińska Agnieszka 331
 Spencer Herbert 46, 148
 Spinoza Baruch 34, 161
 Spionek Halina 157
 Sroczyński Grzegorz 331
 Stachowicz A. Michaił 94
 Stanisławski Emil 62
 Starkina Sofia 150, 154
 Starinkiewicz K. 35
 Stawarz Barbara 76, 80
 Stempczyńska Barbara 9, 269, 291, 292
 Stoliarowa Natalia 250
 Stone Christopher 160
 Storr Anthony 235
 Strachow Nikołaj 69
 Stromma S. 242
 Struczkow A. 30
 Strugaccy Arkadij, Boris 42
 Suchodolski Bogdan 50
 Suchotina-Tołstaja Tatiana 85
 Suchowo-Kobylin Aleksandr 69,
 Suczkow Fiodot 249
 Sudariew Anatolij 329
 Suess Eduard 34
 Suworin Aleksiej 138
 Swietłowa Jelena 252
 Symotiuk Stefan 240, 245
 Szaccy Barbara i Jerzy 61, 98
 Szachmagonow Fiodor 289
 Szafer Władysław 34
 Szałamow Warłam 9, 182–183, 194, 248–249, 251, 266–279, 335, 339
 Szczepanowicz Barbara 16, 118
 Szczerbina Nikołaj 18, 75–81, 143, 306
 Szczęśniak Małgorzata 49
 Szekspir William 137
 Szewczuk Jurij 339
 Szokalski Jerzy 207
 Szołochow Michaił 192–193
 Szostkiewicz Adam 18
 Sztandara Magdalena 16, 34, 243
 Sztumski Wiesław 29
 Sztybel David 244
 Szyszkowska Maria 29
 Ślipko Tadeusz 46, 49
 Śliwowski René 139, 140, 171
 Taliew Walerij 39, 147

- Taylor Thomas 211
Taylor W. Paul 55, 56, 57, 227
Tedejew Georgij 299–300
Tembrock Günter 24
Termińska Kamila 190, 191
Themerson Stefan 12
Thompson Ewa 82
Thoreau Henry 76
Tibiłowa T. Andżelika 299
Tichoniuk Bazyl 42
Tiendriakow Władimir 280–283, 285–289, 290, 335
Timiriaziew A. Klimient 69, 209, 308
Tiutczew Fiodor 76
Tokarczuk Olga 27, 28, 43, 185, 241–242, 243, 338
Tolstoj N. Aleksiej 154, 211–212, 224, 232
Tolstoj Lew 9, 38, 40, 70–71, 74, 81–92, 93–105, 121–122, 143, 164, 171, 190, 202, 203, 219, 262, 269, 339
Trawinski Władilen 289
Treadwell Timothy 26, 27
Trieniow Konstantin 157–158, 232
Trifonow Jurij 183, 327–328
Troicki J. Wsiewołod 137
Trojeński Gawriił 12, 340
Trubeckoj Pawieł 165
Tulibacki Witold 318
Turgieniew Iwan 74, 92, 109, 111, 124, 125–130, 134, 143, 220
Tyburski Włodzimierz 30, 60
Tymieniecka-Suchanek Justyna 9, 59
- Ürsel Marian 16
Uspienski D. Piotr 148
Uszynski Konstantin 341
- Vasserot Jean 275
Vetulani Jerzy 63
Vinci da Leonardo 90, 168
- Waganow A. 69
Wajrak Adam 230
Waldau Paul 17
Walicki Andrzej 69
Waloszczyk Konrad 30, 32, 46, 56, 119
Wałęska-Stempińska Maria 97
Wasilenko I. Leonid 30
Wasilenko Swietłana 332–335, 336
Wasilenko Witalij 26, 27
- Wawrzyniak Jan 12, 13, 14, 23–24, 31, 32, 48, 49, 52, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 76, 98, 104, 115, 121, 129, 142, 152, 153, 176, 188, 211, 230, 239, 241, 262, 295, 317, 326
Weisskopf Ernst 244
Westermarck Edvard 213
Wieczorek Aleksandra 9
Wielecki Krzysztof 51, 53, 55–57
Wiernadski Władimir 34, 209,
Wierzbiński Nikołaj 197, 198
Wilczyński Włodzimierz 42
Wilowski Włodzimierz 33
Wilson Edward 29, 318
Winnikowa E. Galina 128
Władimow Georgij 12, 321
Władykina Tatiana 249
Wojejkow I. Aleksandr 86, 165
Wojtysiak Jacek 101, 102
Wollstonecraft Mary 211
Wołkow Oleg 41
Wozniesiński Andriej 42, 289, 302
Wrzesiński Krzysztof 59
Wygodski Lew 55
Wyrpajew Iwan 336
- Zabołocki Nikołaj 180, 207–210, 231
Zaczyński Marian 276
Zadornow Nikołaj 165
Zagórski Sławomir 287
Załygin Siergiej 42, 43, 321, 335
Zarosa Urszula 60
Zbyrowski Zbigniew 42
Zduniak Andrzej 240
Zdziechowski Marian 114, 241, 242, 276
Zell Theodor (właśc. Bauke Leopold) 47
Zielińska Monika 15
Zienkin Siergiej 45, 46
Zinowjewa-Annibał Lidia 171–177, 232, 339
Zobek Teresa 309, 312
Zorin I. Wisławij 8
Zorina Zoja 53
Zwoliński Andrzej 46
- Żebrowska Maria 157
Żejmo Bożena 18, 41, 43, 45, 292, 297
Żemła Katarzyna 268
Żurawina W.D. 277
Żychliński Arkadiusz 18
Żyłcow Władimir 196
Żytkow Boris 341

Животное как субъект в русской художественной литературе В кругу экофилософских проблем

Резюме

Предлагаемая работа, являясь первой научной монографией о животных в польском и европейском литературоведении по истории русской художественной литературы, ставит задачей представить читателю материал для знакомства с гуманистическим отношением к животному как субъекту, и в целом животному миру, с опорой на произведения двух последних столетий. Вопрос нравственной ответственности, равно как и безответственности, в условиях непростых отношений «человек — животное» последовательно рассматривается на целом ряде текстов художественной прозы, а также поэзии, в четырёх главах исследования в контексте проблематики, определяемой в западноевропейском литературоведении (литературной критике) термином *animal studies*, с учётом нового направления в польской и русской науке, характеризуемого как экофилософия, или экофилософская мысль. Предметом этого направления следовало бы считать широко понимаемое этическое отношение человека к животным, преодолевающее, отвергающее общераспространенный и всепроникающий до сих пор антропоцентризм.

Работа состоит из введения, четырех разделов, заключения, списка литературы и указателя авторов произведений. Во введении поднимаются вопросы методологии, а также дается краткий обзор критической и теоретической литературы. В первом разделе — *К вопросу о личной и видовой субъектности животного. Нравственный статус животных на фоне развития экофилософской мысли (не только российской)* — предпринимается попытка определения животного как субъекта, его места в истории философии на протяжении веков, с особым упором на отношение к животным в русской (российской) научной мысли. Вторая глава — *Животное как персона / предмет / существо низшего рода в русской литературе второй половины XIX века. Лев Толстой, Фёдор Достоевский и другие* — посвящена анализу образов животных в творчестве писателей-классиков: Ивана Тургенева, Антона Чехова, Николая Щербины, Владимира Черткова, Владимира Соллогуба, Николая Лескова, Всеволода Гаршина и др. В третьей главе — *Русская литература первой половины XX века о «братьях наших меньших». От Велимира Хлебникова к Даниилу Андрееву* — обсуждается вопрос отношения к животным в связи с охотой, насилием, истязаниями, зверством, а также вегетарианством и пр., в произведениях таких писателей и поэтов, как Сергей Есенин, Николай Заболоцкий, Лидия Зиновьева-Аннибал, Елена Гуро, Александр Добролюбов, Александр Куприн, Владимир Арсеньев, Михаил Пришвин, Андрей Платонов и др. В литературе этого периода писатели обращают особое внимание, в частности, на эмоцио-

нальную связь детей и животных. Новой становится мысль о необходимости защиты природы (животное на свободе, свободный, не одомашненный, не прирученный зверь). Четвёртая глава – *Влияние опыта XX века на экоэтические тенденции в послевоенный и современный период развития русской литературы. От геноцида к биоэтике* — затрагивает сложный вопрос о животном как незащитной жертве тяжелых условий: войны, ГУЛАГа, голода, политической системы (коллективизации в деревне), урбанизации и последствий цивилизации в творчестве Виктора Астафьева, Владимира Тендрякова, Анастасии Цветаевой, Варлама Шаламова, Валентина Распутина и др. Обсуждается также проблема отношения человека к животным и в условиях не столь экстремальных — у Чингиза Айтматова, Андрея Битова, Вениамина Блаженного, Светланы Василенко и др. Объектом писательской критики и осуждения во второй половине XX века становятся, в первую очередь, такие явления, как охота, браконьерство и истязания животных. Принятая в исследовании диахронная композиция, при которой организующим центром анализа выступают указанные мотивы этического отношения (определённых видов животных/зверей), даёт возможность проследить эволюцию взаимодействия «животное как субъект и ego человек или часть с ним единой природы, как посредник, арбитр, заинтересованное лицо, наблюдатель» на уровнях героя, рассказчика и писателя в русской художественной литературе, начиная с середины XIX века до наших дней.

Как показал проведенный анализ, в русской литературе писатели довольно часто обращались к животному миру, проявляя большой интерес к экоэтическим и гуманитарным вопросам общего у человека с животными бытия. Объектами художественного изображения становились такие животные, как конь, собака, кот, медведь, режé свинья, корова, верблюд, из птиц — голубь и воробей, среди насекомых — муха, муравей, пчела и таракан. Наиболее часто русские писатели обращались к изображению лошади, что для российской ментальности следует считать не случайным. В результате проделанного исследования делается вывод о том, что в отношениях человек — животное в русской литературе центр тяжести переносится с антропоцентризма на биоцентризм. Среди наиболее показательных представителей биоцентризма следует указать Черткова, Хлебникова, Д. Андреева, Астафьева. Среди писателей, характеризующихся особо сочувственным отношением к животным, подчеркнуто этическим интересом к животному миру в целом, несмотря на их собственную непростую жизнь и крайне тяжелые житейские обстоятельства (ссылка, ГУЛАГ), в первую очередь следовало бы назвать А. Цветаеву и В. Шаламова.

Russian literature and animals empowerment Eco-philosophical issues

Summary

The research is devoted to the selected problems related to eco-philosophical issues analysed on the basis of Russian literature of the last two centuries — issues so far absent in literary studies discourse of the contemporary Polish and European Russian studies. The author searches and analyses philosophical problem concerning relation and interaction between people and animated nature represented mainly by animals, with consideration of assessment and moral qualification of human actions resulting from this relation (eco-ethics). The purpose of the thesis is to determine and understand quality of human existence and coexistence with other species on the basis of selected literary works (prose and poetry) as well as journalism.

This interdisciplinary thesis combining the disciplines of literary studies and natural history, is an attempt to contribute to the studies called the Third Culture (term introduced by John Brockman) which includes various disciplines of natural science (and exact sciences) and humanities. The lecture given by Charles Snow at the end the fifties considerably contributed to the rapid development of these disciplines. Snow distinguished and described growing split between two cultures: traditional humanities and sciences. At present these sciences and humanities create one current in culture — the Third Culture. Its representatives synthetically combine in their work various disciplines depending on current needs. In Brockman's opinion in humanistic science, whose representatives have hermetic and marginal disputes, old ideas are only transformed while in natural sciences creative questions are put, new information appears and problems are formulated anew. Nowadays, according to Brockman, the Third Culture strongly attracts the representatives of humanities who think that ideas should be verified in compliance with empirical facts, and everything humanities are concerned with (e.g. literary studies) should take account of achievements of natural sciences. The author takes into consideration achievements of socio-biology, zoosemiotics and cognitive ethology — sciences exploited by eco-philosophy. The thesis presents the relation 'human being – animal' in a historical process against the background of the development of philosophical and natural sciences. Therefore, an arrangement of the material is determined by non-literary phenomena, e.g. Darwin's theory of evolution.

The thesis consists of four chapters. In the first chapter — *Individual and species subjectivity of animals. Moral status of animals against the background of the development of eco-philosophical thought (not only Russian)* — the author attempts to describe animals as a subject, taking into consideration various concepts of subjectivity of

animals, to determine the place of an animal in philosophy of nature over the centuries, and to analyse an attitude towards animals in Russian philosophy (e.g. Vladimir Solovyov, Vasily Rozanov, Pyotr Kropotkin). The second chapter — *Animal as a person / thing / inferior existence in Russian literature of the second half of the 19th century. Lev Tolstoy, Fyodor Dostoyevsky and others* — is devoted to the review of the relation 'human being – animal' in the works of the title corypheuses and writes such as Nikolay Shcherbina, Ivan Turgenev, Vladimir Sollogoub, Anton Chekhov, Vsevolod Garshin, Vladimir Chertkov. The third chapter — *Russian literature of the first half of 20th century about "younger brothers". From Velimir Khlebnikov to Daniil Andreyev* — describes problems concerning overcoming anthropocentrism in relations between people and animals, hunting, vegetarianism and cruelty to animals. The starting point for the discussion are works of the writers: Khlebnikov and Andreyev. The above issues are also analysed on the basis of the works of Mikhail Artsybashev, Sergei Yesenin, Andrei Platonov, Alexander Dobrolubov, Nikolaj Zablocki, Lidija Zinov'eva-Annibal, Jelena Guro, Aleksandr Kuprin, Mikhail Prishvin and others. In the fourth, the most extensive chapter — *Influence of the 20th century experiences on the eco-ethical tendencies in the post-war and contemporary Russian literature. From genocide to bioethics* — the author makes attempts to show an animal as a victim of war, gulag, starvation, collective farming and civilization development in the works of Viktor Afanasyev, Anastasia Tsvetaeva, Varlam Shalamov, Vladimir Tendryakov, Valentin Rasputin. The last chapter is devoted to the interpretation of the complex relation 'human being – animal' not only in extreme conditions but also in ordinary, unexceptional ones, e.g. in the works of Chyngyz Aitmatov, Andrei Bitov, Svetlana Vasilenko.

The thesis reflects human attitude towards animals in the works in which an animal has not been presented as a mask, symbol, allegory but as an animal in the literary sense. Therefore, the works presenting images of animals which have nothing to do with ethological truth (e.g. fable) have not been taken into account in this thesis. It represents modern trend of posthumanities. Posthumanities is an ethical and intellectual attitude which among others supports scientifically and legitimizes actions aimed at protecting various species, and which promotes studies in 'human being – animal' relations called in short *animal studies*. The studies originated in the western intellectual thought long time ago and nowadays they are defined as interdisciplinary studies and institutional academic discipline in the academic process. The thesis is aimed at propagation of the studies in Poland.

The author tries to prove that in the Russian literary works an animal is not merely a pretext for exploring extensive implications of the ideology which rejects both instrumental, purely utilitarian attitude towards animals and primitive or sentimental anthropomorphism and introduces instead thinking which is rational, scientifically justified and ontologically and ethically prolific.

Spis treści

Wprowadzenie

– 7 –

Rozdział I

Wokół podmiotowości osobniczej i gatunkowej zwierząt. Moralny status zwierząt na tle rozwoju myśli ekofilozoficznej (nie tylko rosyjskiej)

– 21 –

Rozdział II

Zwierzę jako osoba / rzecz / gorszy byt w literaturze rosyjskiej drugiej połowy XIX wieku. Fiodor Dostojewski, Lew Tołstoj i inni

– 65 –

Rozdział III

Literatura rosyjska pierwszej połowy XX wieku o „braciach mniejszych”. Od Wielimira Chlebnikowa do Daniła Andriejewa

– 145 –

Rozdział IV

Wpływ doświadczeń XX wieku na tendencje ekoetyczne w powojennej i współczesnej literaturze rosyjskiej. Od ludobójstwa do bioetyki

– 233 –

Zakończenie

– 337 –

Wybrana bibliografia

– 343 –

Indeks nazwisk

– 363 –

Резюме

– 371 –

Summary

– 373 –

Na okładce zamieszczono pochodzące ze stron internetowych — za zgodą ich administratorów — fotografie pisarzy: dwa zdjęcia Antona Czechowa — w Jalcie w otoczeniu dwóch psów (fot. S. Linden) oraz w Mielichowie z psem; Aleksandra Kuprina z psem Sapsanem; dwa zdjęcia Czingiza Ajtmatowa — z owcami w tle (fot. A. Fiodorow) oraz w towarzystwie wielbłąda (fot. A. Żorobajew); Warłama Szałamowa z kotką Muchą; Andrieja Wozniesińskiego z psem Dżulbą; Anastasji Cwietajewej z psem; Josifa Brodskiego z kotem Mississippi (fot. J. Schmalz); Władimira Majakowskiego z psem Bulką; Lwa Tołstoja z koniem Delirem (fot. K. i K. Buła); Michaiła Priszwina z psem Żalką; wykorzystano także dwa zdjęcia Wasilija Bielowa — z W. Grieczuchinem i spanielem Janką oraz z białym pieskiem, udostępnione dzięki uprzejmości Wdowy po pisarzu.

Na czwartej stronie okładki zamieszczono obraz ze zbiorów Galerii Trietiańskiej: Iłja Riepin: *Пахарь. Л.Н. Толстой на пашне* (1887). Zgodę na wykorzystanie ilustracji obrazu wydał Główny Dyrektor Galerii Trietiańskiej — I.W. Liebidiewa.

Na stronach rozdziałowych zamieszczono grafikę autorstwa Barbary Konopki
Rysunek wykonany został na podstawie fotografii rzeźby Hugo Rheinholda
Affe mit Schädel (1893) zwanej *Małą Darwiną*

Redakcja: Olga Nowak
Projekt okładki: Paulina Dubiel
Redakcja techniczna: Barbara Arenhövel
Korekta: Lidia Szumigała
Łamanie: Bogusław Chruściński

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2170-7 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-065-5 (wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawus.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 23,5. Ark. wyd. 28,5.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 48 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław